

Vesna Miović, *Židovke u Dubrovačkoj Republici*. Zagreb - Dubrovnik. Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013., 239 stranica

U povijesnim istraživanjima rijetko se pojavljuju žene. Ženska povijest često ostaje u sjeni političkih, ekonomskih ili društvenih događaja kojima dominiraju muškarci. Uz žene su slabo zastupljena povijesna skupina i Židovi, a posebice malena skupina Židova koja se u ranome novom vijeku smjestila u Dubrovačkoj Republici. Dva slabo istražena i često zanemarena smjera povijesnih istraživanja pronašla su svoje mjesto u novoj knjizi Vesne Miović *Židovke u Dubrovačkoj Republici*.

Povezivanjem arhivske građe različite provenijencije Vesna Miović oživjela je sudbine dubrovačkih Židovki od udaje do smrti. Upravo su udaja i smrt (vlastita ili suprugova) bile prekretnice u životu Židovki koje su ih učinile 'vidljivim' članom židovske zajednice u Dubrovniku. Stoga među raznovrsnom dubrovačkom arhivskom građom u kojoj su Židovke ostavile traga prevladavaju *ketube* (bračni ugovori), oporuke i ugovori o izdržavanju udovica. Međutim, marljivim istraživanjem arhivske građe Vesna Miović otkrila je i Židovke koje su se na javnoj pozornici pojavile zbog zadivljujućih vještina u vođenju poslova ili pak Židovke koje su se zbog prkosne, svadljive ili zaljubljive prirode našle pred dubrovačkim sudom.

Pomno odabrana i pažljivo transkribirana arhivska građa predstavljena je u *Prilogu* (121. - 204. str.) u kojemu se uz mnoštvo *ketuba* iz Dubrovnika, Splita, Ancone, Sarajeva, Beograda, Soluna i Sofije nalaze i dokumenti o rastavi Židova, spisi dubrovačkoga suda, edikti dubrovačkih nadbiskupa protiv Židova te dozvole kršćanskih sluškinja za rad u židovskim kućama. Više podataka

o arhivskim serijama iz koje je crpljen do sada neobjavljen arhivski materijal autorica je pružila u *Uvodu* (9. - 10. str.). Metodom „križanja i povezivanja podataka iz arhivske građe„ (10. str.) Vesna Miović vješto je oslikala zanimljive životne priče Židovki u Dubrovniku, koje je usporedbom s Židovkama u osmanskim gradovima i gradovima na Apeninskome poluotoku smjestila u širi kontekst.

U prvome poglavlju knjige *Zaruke i vjenčanja* (11. - 37. str.) autorica je analizom sudske građe te predbračnih i bračnih ugovora (*ketuba*) predstavila zanimljive obredne običaje sefardskih Židova, počevši od zaručka preko vjenčanja pa do prve bračne noći. Za svečanu ceremoniju vjenčanja, koju je u kući ženika vodio rabin, najčešće je odabrana srijeda u prvoj polovici mjeseca kada je predviđen puni mjesec. Mladi je par formalno vjenčan nakon što mladoženja na kažiprst desne ruke buduće supruge stavi prsten koji je dobio od njezine obitelji, a rabin prinese sedmi blagoslov nad čašom vina koju mladoženja, nakon što je s mladenkom ispio gutljaj, razbije desnom nogom. Ceremonija sklapanja braka zaključena je potpisivanjem bračnoga ugovora kojim se potvrđuju uvjeti predbračnoga ugovora sklopljenoga nekoliko godina prije vjenčanja.

Detaljno razmatrajući članke predbračnih ugovora Alegre Cohen i Console Basan te bračnoga ugovora (*ketuba*) Ester Cohen, Miović dolazi do zanimljivoga zaključka. Naime, članci ugovora propisuju da mladenkin miraz, koji je udvostručen mladoženjinim novčanim dodatkom *tosefetom* i skromnijim iznosom za nevinost mladenke, nakon vjenčanja ostaje u mladoženjinim rukama. Ako se tome pridoda činjenica da se mladenka mirazom odriče svih prava na obiteljsku imovinu, nameće se zaključak da je mladim Židovkama brakom nametnuta

financijska ovisnost o suprugu. Međutim, daljnje izlaganje Vesne Miović oslobađa od predrasuda o teškom položaju Židovki u braku. Naime, Židovke su cjelokupni miraz mogle zatražiti tijekom muževa života, kao što je slučaj s Alegrom Cohen. Sudeći prema visini i načinu nasljeđivanja miraza, dubrovačke Židovke bile su u znatno boljem položaju od svojih susjeda s Apeninskoga poluotoka. Naime, mirazi dubrovačkih Židovki bili su mnogo izdašniji, kako po iznosu osnovnoga miraza, tako i suprugova *to-sefeta*, a nakon muževe smrti udovicama se običavao predati cjelokupan miraz.

Osim što su mirazom bile financijski osigurane, *ketuba* je Židovkama pružala i bračnu sigurnost jer je oženjenim muškarcima branila višeženstvo i rastavu bez pristanka supruge. Uz to Miović prepoznaje i druge mehanizme koji su Židovkama pružali zaštitu u braku. Naime, u slučaju suprugove neizlječive bolesti Židovke su imale pravo na "rastavu bolesnika" kako nakon smrti muža ne bi ostale vezane uz djevera (leviratski brak). Autorica je predstavila i pojedine dubrovačke *ketube* koje su izravno štitele udovice od leviratskoga braka propisanoga Torom.

Bez obzira na zaštitu koja im je pružena bračnim ugovorom, neke Židovke nisu prihvaćale tradicionalne običaje koji su određivali njihovu sudbinu. Tako autorica iznosi dramatičnu priču hrabre Lidije Pardo, koja se bez pristanka šire obitelji zaručila za nepodobnoga Izraela Maestra. Slučaj samosvjesne Lidije Pardo pokazao je da su Židovke u Dubrovniku obranu svojih prava tražile i izvan židovske zajednice. Premda je dobila zaštitu dubrovačkoga suda, Lidija Pardo nije bila sretna u braku s mladićem kojega je protivno židovskim običajima sama odabrala. Zahvaljujući kaznenim prijestupima nasilnoga Izraela i Lidijinim molbama, koja se zbog muževih dugova bojala za očuvanje

miraza, Vesna Miović uspjela je rekonstruirati tužan bračni život Lidije Pardo.

Premda je slučaj Lidije Pardo riješen odlukom dubrovačkoga suda, uprava židovske zajednice ipak je nastojala unutar sebe riješiti probleme među Židovima. Strogo je pazila na ćudoređe i moral mladih Židova koji su na ulici zadirkivali mlade Židovke, ali i kršćanke kojima su često „zavlačili ruke pod haljine i hvatali za prsa„ (40. str.). O mjerama koje je židovska zajednica poduzela protiv nestašnih mladića saznajemo u poglavlju *Kako je dubrovačka židovska zajednica štitila svoje žene* (39. - 57. str.). Međutim, arhivski primjeri pokazuju da ni dubrovački plemići nisu bili suzdržani prema Židovkama. Neki od njih bili su potpuno zalučeni mladim Židovkama, a njihova je pohota epilog dobivala na dubrovačkome sudu.

Što se dogodilo kada bi Židovke popustile šarmu dubrovačkih mladića, doznajemo u novome poglavlju *Habrea Baptismata Renata* (43. - 57. str.). Kao što naslov poglavlja implicira, sklapanje braka između Židovke i Dubrovčanina (katolika) uvjetovano je promjenom vjere. Kroz sudbine pojedinih pokrštenih Židovki Miović razotkriva stav države prema procesu preobraćenja na kršćanstvo. Naime, krštenjem je Židovka prisvajala vlasteoska prezimena koja su pripadala njezinim kumovima-plemićima, država joj je osigurala novčanu pomoć i miraz, a njezin je odabranik (katolik) nagrađen povećanjem plaće. Premda je financijski poticala svojevoljni prijelaz na katoličanstvo, država se ipak protivila nasilnim ili slučajnim pokrštenjima koja su nerijetko provodili svjetovni ljudi na ulici uz malo čiste vode i uz izgovaranje trinitarne formule: „Krstim te u ime Oca, Sina i Duha Svetoga„ (49. str.). Autorica iznosi i nevjerojatne primjere pokrštavanja židovske djece tijekom igre s vršnjacima katolicima, ali i pokrštavanje odraslih Žido-

va koji su zbog nijemosti bili na meti "uličnih krstitelja". Posebno su zanimljivi razlozi za pokršćavanje oženjenih Židova koji su, prema riječima Vesne Miović, „tim činom htjeli pobjeći od svojih supruge ili se izvući iz dugova i siromaštva,„ (47. str.). Financijski motivi pratili su i konverzije na kršćanstvo u Rimu, koje su zbog ekonomskih opterećenja nametnutih Židovima bile brojnije nego u Dubrovniku.

Država se uplela, premda nevoljko, u još jedan segment koji je povezivao Židove i Dubrovčane. Bilo je to pitanje rada kršćanskih služavki u židovskim kućama, praksi kojoj se strahovito protivila Crkva. Senat se dugo odupirao papinskim ediktima koji su kršćankama uz prijetnju crkvenoga izopćenja zabranjivali služenje u židovskim kućama. Čak nije podupirao ni blaže oblike crkvenih zabrana koji su služenje u židovskim kućama dopuštale jedino kršćankama u postfertilnome razdoblju (nakon pedesete godine) uz pridržavanje strogih pravila kao što su zabrana zajedničkoga objeda sa Židovima i odlazak iz geta do 23 sata navečer. Koji je događaj krajem 18. stoljeća prisilio državu da popusti pred zahtjevima Crkve, Vesna Miović otkrila je u poglavlju *Kršćanska služavka između Židova, Židovki, države i Crkve* (59. - 70. str.). Osim kršćanskih služavki crkvene osude pogađale su i kršćanske dojilje koje su usluge dojenja pružale židovskim roditeljama, bilo zbog nedostatka njihova mlijeka ili želje za prokreacijom.

I nakon povremenih državnih zabrana služavke i dojilje nastavile su stanovati u židovskim domovima. Služavke su pomagale Židovkama u kućanskim poslovima, a dojilje su omogućile nova začeca židovskih bračnih parova. Istraživanje Vesne Miović predstavljeno u poglavlju *Dom i obitelj* (71. - 80. str.) na uzorku od četrdeset i šest židovskih supružnika rođenih od 1739. do 1799. godi-

ne pokazuje da su židovski brakovi nerijetko brojali i do dvanaestero djece, dok su brakovi bez djece bili prava rijetkost. Veliki broj djece ne začuđuje s obzirom na produljeno fertilno razdoblje supruge koja je ponekad bila i do trideset godina mlađa od svojega muža. Najsvečaniji trenutak u židovskoj obitelji dogodio se osam dana nakon rođenja sina kada je upriličeno obrezivanje (*brit milla*). Vesna Miović iznosi detalje "skandaloznoga" obrezivanja maloga Davida Pense koje je obavljeno uz prozor kuće na glavnoj dubrovačkoj ulici te je sablaznilo prolaznike. Budući da su se svečani događaji (poput vjenčanja ili obrezivanja sina) odvijali u Židovkinu domu, u kojemu je ona provodila najveći dio svojega života, Vesna Miović predstavila je čitateljima unutrašnjost kuće obitelji Vitali, od kuhinje i kuhinjskih potrepština do spavaće sobe i njezinoga inventara.

Premda su rijetko izlazile iz kuća, Židovke su pažljivo nadzirale sve poslovne potpohvate svojih supruge. Miović objašnjava da je tome razlog ženin miraz koji su muškarci ulaskom u brak koristili kao ulog za svoje poslove. Bračna zakletva, citatom koje je nazvano poglavlje *"Za miraz svoje supruge jamčim svime što pod kapom nebeskom imam čak i ogrtačem na sebi"* (81. - 84. str.), upućuje da je miraz bio siguran u suprugovim rukama. Međutim, strah od loših poslovnih poteza prisilio je Židovke da od muža zatraže zalog koji će biti dodatno jamstvo za sigurnost njihova miraza. Ponekad su Židovke ravnopravno sa suprugom upravljale poslovima odnosno svojim mirazom, a rjeđe su poslovale samostalno. Upravo sljedeće poglavlje *Židovke u poslovnom svijetu* (85. - 89. str.) razmatra položaj i poslovne poteze nekolicine sposobnih Židovki. Tako je, primjerice, Sara Calva pozajmljivala novac uz kamatu, Stela Luzzena iznajmljivala je sobe, a Rahela Pardo uz bok s mužem vodila je trgovačke

poslove. Autorica objašnjava da se Židovka bez obzira na bračni status (neudana, udana ili udovica) angažirala u poslovnome svijetu preko svojega "univerzalnog zastupnika" koji se nazivao njezin *alter ego*. Premda je Židovkin *alter ego* najčešće bio njezin muž ili sin, autorica navodi i zanimljiv primjer Samuela Luzzene, koji je imenovao suprugu Juditu za glavnoga poslovnog zastupnika.

Arhivsko gradivo, prema autoričnim riječima, bilježi maleni broj rastavljenih i preudanih Židovki. Ipak, Vesna Miović pronašla je zanimljive primjere koje je predstavila u poglavlju *Rastave, nove udaje* (91. - 94. str.). Posebno je zanimljiva oporuka Izaka Campose, koji svojoj ženi Đoји ostavlja novac i brojne pokretne kako bi „uživala u njima, uz molbu da se svakako uda„ (93. str.). Brak bez djece zasigurno je bio razlog nesebičnome stajalištu umirućega Izaka Campose. Đoja je nakon muževe smrti postala "štićenica" Izakova brata Samuela, koji joj je isplatio cjelokupni miraz, osigurao dom te isplaćivao novac za hranu i odjeću. Međutim, Đoja Camposa položaj "udovice štićenice" zadržala je tek pola godine jer se tada preudala za Solomona Ventturu, čovjeka kojega joj, "po prvi puta u životu", nije nametnula obitelj. U poglavlju *Status udovice: prvi puta u životu sloboda izbora* (95. - 100. str.) opisan je život udovice Ester Pardo, koji je bio posve drugačiji od njezine suvremenice Đoje Camposa. Naime, umirući suprug imenovao je Ester "univerzalnom nasljednicom", ali pod uvjetom da se ponovno ne uda. Uz njihovo petero djece, razlog takvome uvjetu bila je mudrost i vještina koju je Ester Pardo pokazala vodeći sa suprugom poslove za njegova života. Autorica je oživjela lik Ester Pardo i nakon muževe smrti - pametni poslovni potezi, promjene zastupnika (*alter ega*) i prepuštanje poslova sinovima. Nakon što je sinovima prepustila vođenje poslova,

Ester je zadobila položaj "udovice štićenice", a taj status u Židovkinu životu, kao ni ostali, nisu prepušteni pukome slučaju. I tada se potpisivao ugovor o skrbništvu koji je udovicama osiguravao dobru njegu i brigu u starosti.

Razmatrajući oporuke u kojima se spominju Židovke, Vesna Miović predstavila je oporuku Didaka Pira, poznatoga Židova koji se nakon progonstva iz Portugala u 16. stoljeću skrasio u Dubrovniku gdje je svojim pjesničkim izrazom utjecao na književna kretanja u Republici. Analiza oporuke Didaka Pira, koja je u originalu priložena na 189. i 190. stranici, pokazuje da je Didak Pir za svoje glavne nasljednike imenovao Đoju Salamu i njezine kćeri Tamaru i Rahele riječima: „Neka nitko od nje ne traži da mu polaže račune.“ Time je Didak Pir oslobodio Đoju skrbnikova nadzora (*alter ega*) pruživši joj potpunu slobodu financijskoga odlučivanja. U poglavlju *Žene u oporuci Didaka Pira* (101. -103. str.) Vesna Miović objasnila je do sada nepoznate motive koji su naveli Didaka Pira na ovu velikodušnu gestu. Židovske su oporuke, ujedno, autorici poslužile kao sjajno uporište za genealošku rekonstrukciju obitelji Alfandrino, koja je prikazana u poglavlju *Tri oporuke pripovijedaju o obitelji Alfandrino* (105. - 109. str.). Autorica je temeljem tri oporuke prikazala odnose u obitelji, poljuljane zbog prijevora oko nasljedstva pokojnih roditelja. Zaključno poglavlje knjige *Ništa nije stalnije od smrti i ništa nije nestalnije od njezina dana i časa* (111. - 115. str.) predstavlja citat iz dirljive oporuke Ester Maestro, koja je - kao i brojne druge udovice - konac života dočekala u oskudici. Posljednja želja Ester Maestro jest da se njezino tijelo obloži živim vapnom kako bi se kosti što prije odvojile od mesa i na taj način bile spremne za otpremanje u Svetu Zemlju.

U zaključnome razmatranju (117. - 120. str.), koje je priloženo i na engleskome jeziku (230. - 234. str.), Vesna Miović utvrđuje položaj dubrovačkih Židovki u sklopu obitelji, židovske zajednice i Dubrovačke Republike. Doista je teško rekonstruirati položaj Židovke, koja je izolirana u obiteljskome domu te se rijetko pojavljuje kao vidljivi subjekt židovskoga društva, a još manje na razini države. Vesna Miović tome je doskočila istraživanjem dubrovačke arhivske građe koju je vješto pretvorila u živopisne sudbine. Priča o poslovnoj vještini i mudrosti Ester Pardo, financijskoj samostalnosti Đoje Salame, samosvjesnoj Lidiji Pardo, koja se izborila za svoj ljubavni odabir, Luni Mandolfi, koja je zbog ljubavi prešla na kršćanstvo ili pak drugome braku Đoje Luzzene jasno ilustriraju položaj ranonovovjekovne Židovke u Dubrovačkoj Republici. U tome kontekstu knjiga predstavlja veliki doprinos u istraživanju ženske povijesti.

Osim toga, životne sudbine Židovki omogućavaju da se izbliza sagledaju slabo poznati običaji i tradicija židovske zajednice kao i njezina uklopljenost u život Grada. Židovi su uz pomoć ženina miraza pripadali proizvodno-uslužnoj strukturi dubrovačkoga društva, a dubrovačko društvo pružalo im je zaštitu i autonomiju. Uzajamna korist bila je poluga koja je Židove otvorila prema Dubrovčanima, a Dubrovčane spriječila da Židove potisnu na rub društva. U tome je kontekstu knjiga Vesne Miović dragocjena za komparativno istraživanje položaja Židova u ostalim europskim državama. Osim sadržajnih noviteta ključan doprinos ove knjige leži u smislenome stapanju nepoznatih i nepovezanih činjenica dubrovačkoga arhiva koje će, pretočene u razumljive i zanimljive priče, zasigurno pronaći put do širokoga kruga čitatelja.

Ruža Radoš

Barbara Frale, *Templari*, Zagreb: Profil Multimedija, 2010., 220 stranica

U izdanju Profil Multimedije 2010. godine objavljeno je hrvatsko izdanje knjige *Templari* autorice Barbare Frale. Knjiga je prvi put objavljena na talijanskome jeziku pod nazivom *I Templari* godine 2004. te je nastala kao rezultat dugogodišnjih autoritativnih istraživanja i najnovijih znanstvenih spoznaja o povijesti templarskoga reda. U knjizi se iznose i rezultati znanstvene analize dokumenta pod nazivom „Pergament iz Chinona,“ koji predstavlja najvažnije otkriće u historiografiji templarskoga reda u posljednjih desetak godina. Riječ je o zapisniku tajnoga saslušanja velikoga meštra reda Jacquesa de Molaya i drugih templarskih vođa, koje su provodili izaslanici pape Klementa V. u tvrđavici Chinon za vrijeme istrage francuskoga kralja Filipa IV. Lijepog protiv templarskoga reda. Autorica je pronašla dokument 2001. godine proučavajući popis dokumenata o procesu protiv templara u Fundusu Castel Sant'Angela Tajnoga vatikanskog arhiva. Saznanja iz ovoga izvora potvrdila su da se postupak tajnoga saslušanja dogodio te je otkrio nove spoznaje o ulozi Crkve i pape Klementa V. u procesu uklanjanja reda. Detaljnije rezultate istraživanja toga važnog dokumenta autorica je objavila u znanstvenim radovima: *Un nuovo documento sul processo dei Templari* u *Materiali inediti per una storia dei Templari* (2001.) i *The Chinon Chart. Papal Absolution to Last Templar Master Jacques de Molay* u: „The Journal of Medieval History,“ (2004.) te *I Il Papato e il processo dei Templari. L'inedita assoluzione di Chinon alla luce della diplomazia pontificia* u: *La corte dei papi* (2003.).

Knjiga predstavlja pregled povijesti templarskoga reda od njegova osnutka 1129. godine do ukinuća reda 1314. godine